

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглядаються теоретико-методологічні аспекти аналізу та наукового визначення сучасної культурної політики.

Ключові слова: культурна політика, культурологія, культурний поворот, культурні дослідження.

Рассматриваются теоретико-методологические аспекты анализа и научного определения современной культурной политики.

Ключевые слова: культурная политика, культурология, культурный поворот, культурные исследования.

Theoretical and methodological aspects of the analysis and the scientific definition of contemporary cultural policy.

Key words: cultural policy, cultural studies, cultural turn and cultural studies.

Поняття «культурна політика» поки що не набуло усталеного змісту та потрібної для повноцінного наукового функціонування термінологічної оперативності. Попри наявність прикладів системного аналізу стану культурної сфери, теорія культурної політики перебуває в зародковому стані. Звернення до цього явища є спорадичними і не завжди результативними. Серед причин цього можна назвати обмеженість та недостатню розробленість науково-методологічних підходів до її осмислення в сучасному контексті; відсутність кореспонденції між фундаментальними та спеціальними дослідженнями; обмеженість тематичного спектра наукових розробок та їх дисциплінарну ангажованість, відсутність кореляції між підходами до культурної політики, заявлених у різних наукових галузях; некритичність сприйняття зарубіжного досвіду тощо. Метою нашого дослідження є виявлення тих теоретико-методологічних підходів в осмисленні культурної політики, які найбільшою мірою відповідали б сучасному стану культурології.

Усвідомлення значимості культури в політичному житті суспільства або культурного змісту політики пов'язане з акселерацією процесів диференціації соціокультурної практики протягом ХХ ст. Проте в науковій літературі останніх десятиліть так само, як і в методологічних документах міжнародних організацій, які опікуються питаннями культури, основним концептом є саме державна культурна політика. Водночас, державність в її конкретних історичних формах дедалі більше викликає суперечливі рефлексії у зв'язку з відсутністю реальних механізмів подолання негативних тенденцій нестабільності в різних сферах суспільного життя. Інший аспект цієї проблеми є очевидним у перехідних суспільствах, зокрема й українському, де неусталеність соціальних практик виявляє неефективність влади та суперечливість ціннісних та смислових аспектів культури. Отже, є привід

для критичного перегляду тієї ієрархії понять, які визначають способи концептуалізації сучасних соціально-культурних та культурно-політичних процесів. Тим більше, що теоретико-методологічну флуктуацію, як довів М. Фуко, можна вважати специфікою гуманітарного знання, яка зумовлює його неусталеність у системі наук.

Саме поняття «культура» має складну історію і широку сферу застосування, що забезпечує легітимність її досліджень відразу декільком академічним дисциплінам. Зрушення, що відбуваються і в масовій свідомості, і в рафінованих інтелектуальних практиках щодо фундаментальних ідей, які відображають зміст соціальних норм, потребують періодичного оновлення самої системи знань про них. При цьому йдеться не стільки про відмову від одних ідей на користь інших, а про їх реструктуризацію та реінтерпретацію відповідно до актуальних тенденцій суспільних змін. До найпомітніших методологічних новацій у системі гуманітарних знань в останні декілька десятиліть, безперечно, належить так званий «культурний поворот». Цим поняттям визначається зміна в ставленні до культури на користь її соціальної затребуваності та визнання провідної ролі в моделюванні суспільно значимих змістів. Культурний поворот не є якоюсь сформованою методологією — це науковий рух, що пов'язаний з комплексом ідей та концепцій, які передбачають переосмислення ідеї культури в різних антропологічних та соціальних її проєкціях. Зокрема цьому сприяло поширення філософських ідей М.Фуко, Ж. Бодрійяра, Ж. Деріди, П. Берка, а також інтерпретативної антропології К. Гірца, концепції соціального капіталу й економіки знання П. Бурдьє, культурної соціології Дж. Александера, концепції інформаційної епохи М. Кастельса, ідеї суспільства ризику У. Бека, концепції культурної критики Ф. Джеймсона, теорії «культурного шоку» П. Штомпки, лінгвістичних досліджень Р. Барта, Ю. Кристєвої, концепції постколоніалізму Е. Саїда тощо. Загалом вони визначили інтерпретативний, перформативний, рефлексивний (літературний), постколоніальний, візуальний, просторовий, образотворчий аспекти «повороту» та стимулювали епістемологічні зміни в соціальних і гуманітарних науках.

Сама по собі зміна наукової парадигми є не лише відображенням динаміки методів пізнання, а й вагомим чинником корегування сприйняття суспільної дійсності. «Поворот до культури» позначився пошуком нової пояснювальної моделі на основі міждисциплінарності, а також утвердженням ідеї полікультурності, усвідомленням фундаментальної конфліктності культури та важливості комунікаційних практик в її локалізації. Усе це відповідає загальним настановам постмодернізму, ознаками якого в науці є прагнення до подолання гегемонії раціоналістичних схем в інтерпретації минулого та сучасності. Звернення до практики суб'єктивно-орієнтованих методів усвідомлення культури як інтегральної характеристики суспільства сприяло зміщенню наголосів в її інтерпретації з визначених форм

на динамічні ситуації. Загалом «культурний поворот» відображає широкий спектр методологічних інновацій, зокрема: постструктуралізм (в антропології), деконструктивізм (у літературознавстві); «новий історизм» (в історії та історіографії); «культуральну соціологію», «культурну географію» тощо.

Одним з проявів змін у пострадянській теорії культури, аналогічних «культурному повороту» в західній науці, стало формування впродовж останніх двох десятиліть культурології. Проте й українська, й російська «наука про культуру» не демонструють тієї теоретико-методологічної визначеності та цілісності, які притаманні академічним гуманітарним дисциплінам. Дещо концептуально цю ситуацію зафіксував один із провідних російських культурологів А. Флієр, який, аналізуючи еволюцію культурології, визначає її і як «новий дослідницький напрям», і як «своєрідну інтелектуальну тенденцію», і як «міждисциплінарний науковий напрям», і як «комплекс наукових знань і напрямів» [7, с. 40–45]. Попри наукову інституціоналізацію культурології її ідентифікація як гуманітарної чи соціальної науки залишається дискусійною. Відтак питання про предмет, методи та методики дослідження культури в культурології залишаються актуальними. Оскільки серед українських культурологів ці аспекти наукової практики майже не розглядаються, маємо звернутися до аргументації російських науковців.

Так, А. Флієр та Г. Костіна, зважаючи на теоретичний інструментарій, яким оперують дослідники культури, вважають, що, на відміну від філософії з її категоріальним рівнем узагальнення та культурознавчими науками, які здебільшого є конкретно-історичними узагальненнями, культурологія передбачає типологічний рівень узагальнення [5, с. 632]. Розкриваючи цю тезу, вони наголошують на тому, що культурологія досліджує не всю культуру, а лише її типи, які визначаються за різними ознаками. Зокрема серед таких типів вони називають: регіонально-історичні (цивілізацій), господарчо-культурні (землеробський, кочовий, промисловий та ін.), соціально-суб'єктні (за соціальними ознаками виробників культури — народний, елітарний, професійний, інтелектуальний), соціально-суб'єктні (за соціальними групами — національні, етнічні, масові), станові (аристократичний, селянський, буржуазний, пролетарський), стадіально-технологічні (первісна, аграрна, індустріальна, постіндустріальна), галузеві (політична, художня, конфесійна та ін.), функціональні типи (креативні, традиційні, споживацькі), типи, які визначаються за рівнем спеціалізації (спеціалізована та буденна), за засобами фіксації інформації (дописемна, писемна, екранна) та інші. Саме на такому рівні здійснюються культурологічні узагальнення, які мають визначити сутнісну характеристику цих утворень та критерії належності до них тих чи інших явищ [5, с. 632–633]. «Таким чином, можна вважати, що культурологія — це не академічна наука, яка досліджує культуру

в інтересах поповнення фактологічного знання про неї (цим займаються культурознавчі науки — історія, етнографія, археологія, мистецтвознавство, філологія та ін.), і не філософія, що осмислює місце культури в структурі буття, а прикладна за своїми стратегічними цілями наука, яка аналітично моделює культуру в різних її аспектах, зокрема як систему зовнішнього соціального управління (політичного й ідеологічного), так і систему самоуправління (у вигляді звичаїв, традицій), та досліджує ці моделі з метою глибокого розуміння технологій подібного управління та застосування їх у реальній практиці» [5, с. 633]. Вартим уваги є те, що дослідники не лише розмежовують предметні поля культурології з іншими дисциплінами, а й зазначають її соціальну спрямованість. У цьому аспекті культурологія потребує визначення в контексті політології. А. Фліер, наприклад, убачав відмінність у тому, що політологи досліджують політичні технології здебільшого в безпосередньому їх прояві — як «жорсткий» владний примус, культурологія зосереджується на «м'яких» соціальних технологіях управління та стимулювання добровільної соціальної адекватності всіх членів суспільства. «Культурологія, — як зазначає науковець, — це наука, що досліджує ідеологічні, релігійні, етичні, аксіологічні й інші настанови свідомості, що, зазвичай, мають суб'єктивно-ситуаційне підґрунтя та є здебільшого міфологемами, але за допомогою яких здійснюється ефективне управління практичною соціальною поведінкою людей» [8, с. 291]. У цьому сенсі концепція культури як «дискурсу влади» М.Фуко цілком відповідає культурологічному розумінню соціальних функцій культури [9].

Отже, на відміну від умоглядних роздумів філософів та описування культур унаслідок їх безпосереднього спостереження, головним способом культурологічного дослідження є аналітичне моделювання типів та вивчення типологічних особливостей. Об'єктом уваги культуролога є система гуманітарних смислів та цінностей у їх символічному вираженні та способи комунікації, які виникають з їх приводу. Предметом дослідження стають норми соціальної взаємодії людей, безпосередньо або опосередковано детерміновані цими змістами та цінностями, тобто соціальні функції гуманітарних аспектів життєзабезпечення. На цьому рівні й визначаються типологічні ознаки культури. Зважаючи на мету культурології, йдеться про теоретичне та практичне забезпечення ефективності різних стратегій соціального управління в процесі реалізації ціннісних настанов, тобто про політику як спосіб реалізації гуманітарних змістів. Отже, за об'єктом дослідження культурологія є гуманітарною наукою, а за предметом — соціальною. Попри всі перестороги та зауваження щодо гносеологічного потенціалу культурології, вона наочно демонструє розширення арсеналу пізнавальних технік та стимулює методологічне урізноманітнення досліджень культури. Проблемою є реалізація цього потенціалу, адже в такому разі культурологія сама стає

складовою «культури інтелектуальних рефлексій та образних інтерпретацій» (А. Флієр). На основі теоретичного інструментарію, який використовується в культурологічних дослідженнях, можна дійти висновку про те, що вона є інтегративним напрямом у сучасному соціально-гуманітарному науковому знанні, поряд із соціологічними, історичними, психологічними науками. Принаймні російські автори вказують на спорідненість культурології з російською та французькою семіотикою, школою «нової історії» та з англо-американською антропологічною традицією [1].

Зважаючи на умовність чіткої демаркації методологічних меж у сучасній дослідницькій практиці варто зазначити ті ідеї, які певним чином легітимізують науковий статус культурології. Однією з них, безумовно, є концепція «насиченого описування» американського антрополога К. Гірца. У 1970-1980-х р. «...антропологія є здебільшого результатом інтерпретацій та герменевтичного тлумачення, ніж позитивних досліджень, побудованих на експериментах та умовиводах» [8]. Інтерпретація як методологічний принцип наявна в будь-яких антропологічних узагальненнях і передбачає активну роль науковця як посередника в процесі формалізації інформації. «Дослідження культури більше нагадує інтерпретацію тексту, ніж класифікацію флориста фауни» [8, с. 529] У середині ХХ ст. антропологія чимало запозичила в моделях лінгвістики. Структуралізм, семіотика, семантика, а згодом і літературна критика стали підґрунтям у виникненні нових методологічних ідей. Неадекватність засобів описування культурного розмаїття в його макродинамічних характеристиках стимулювала перегляд самої позитивістської парадигми. Предметом уваги антропологів стають мікропроцеси повсякденності, а разом із тим і проблеми репрезентацій культури. Рефлексивна концепція К. Гірца стала альтернативою тривалим, але непереконливим спробам побудувати узагальнену теоретичну модель культури. Він розуміє культуру як «мережу значень», систему смислів, яка створена спільною активністю людей і надає їм можливості ефективною орієнтуватися в їх оточенні. Аналізувати ж її повинна не експериментальна наука, спрямована на визначення норм і законів, а інтерпретативна, тобто така, що зорієнтована на пошук значень. Знаки та символи, що утворюють культурні системи, на думку дослідника, мають бути не декодовані, а навпаки — насичені змістом відповідно до того, яке місце вони посідають у реальному соціальному середовищі. Завдання полягає в тому, щоб зрозуміти культурні смисли з точки зору носіїв культури, зафіксувати свій досвід комунікації з ними, розробити словник для зрозумілого для інших описування отриманих даних. Гірд вважає, що антрополога мають цікавити в іншій культурі феномени, які привертають увагу і які в процесі усвідомлення стають об'єктом описування. Відмінність «описування» від пояснення така ж, як між «щільним описуванням» та діагнозом. Тобто конкретика культури

диктує пошук і використання певних методів дослідження, а не навпаки. Отже, якщо культура — це стратифікована ієрархія значимих структур, які складаються з дій, символів, знаків, то аналіз культури — це інтерпретація інтерпретації, вторинна інтерпретація світу, який увесь час описується та інтерпретується людьми, котрі його створюють [2]. Ідея «насиченого описування» К. Гірца стала однією з найзатребуваніших у сучасній гуманітаристиці як така, що є найпереконливішим методологічним проектом інтелігібельності культури. Загалом інтепретативний метод є сукупністю практик, які пов'язані з соціологією М. Вебера, структурним функціоналізмом Т. Парсонса, феноменологічною та структуралістською традиціями, герменевтикою, семіотикою, критичними підходом Франкфуртської школи. У своїх загальних принципах ця концепція співвідноситься з концепцією соціології знання П. Бергмана та Т. Лукмана, що найповніше репрезентують конструктивістську версію теорії пізнання. Згідно з її настановами, сконструйованим є не лише саме знання, а й реальність, існування якої зумовлене цими знаннями. Отже, суспільство втілює уявлення про соціальну реальність, яка корегується соціальними інтересами тих, хто має владу. Ще один важливий теоретико-методологічний ресурс досліджень культури та політики — концепти соціального, культурного та символічного просторів П. Бурдьє. Поєднуючи принципи конструктивізму та структуралізму, він актуалізував проблему мінливості соціального світу, у якому однаково важливими є і влада структур, і воля індивідів у конструюванні умов взаємодій, тобто структури та діяльності. Це привернуло увагу дослідників до проблем медіації як простору дискурсивно-ідеологічного конструювання політики й асоціації культури з політикою.

Формування культурологічного дискурсу в зарубіжних університетах в останні декілька десятиліть пов'язане здебільшого з британською науковою школою «Культурних досліджень» (Cultural Studies). Під культурними дослідженнями розуміється не окрема соціальна або гуманітарна дисципліна, а мультидисциплінарна сфера, у межах якої застосовуються методи широкого кола дисциплін — від соціології та етнографії до історії та літературно-художньої критики [11]. Специфіка методології культурних досліджень пов'язана з увагою науковців до репрезентативних аспектів культури, зокрема в засобах масової інформації. Цьому напряму притаманна активна рецепція структуралістських та постструктуралістських концепцій. Загалом основою культурних досліджень є, за словами їх засновника С. Холла, ідея «марксизму без меж», тобто адаптована марксистська теорія домінування в інтерпретації А. Грамші та Л. Альтюсера. На формування методології культурних досліджень вплинули також ідеї М. Бахтіна, М. Фуко та Ф. Барта. Зокрема в «культурних дослідженнях» для опису місця і ролі масової комунікації в сучасному суспільстві активно використовується ідея ідеологічної гегемонії як процесу

боротьби за спонтанну згоду має з певним тлумаченням соціальної реальності. Гегемонія в такому разі тлумачиться як розчинення буржуазної ідеології в повсякденній свідомості на рівні дискурсивних практик. Ідеологічна боротьба відбувається і в свідомості кожного активного представника маси: між тією його формою, яка пов'язана з його діяльністю, та іншою, поверховою, артикульованою в словесності. За Альтюсером, ідеологія — цілком автономна сфера з власною структурою та динамікою. Крім сім'ї та школи, однією з її підсистем є засоби масової інформації, які відіграють важливу роль у забезпеченні самоідентифікації завдяки системі репрезентації. «Основою виробництва значень у мові є відношення між «речами», концепціями і знаками. Процес, який пов'язує ці три елементи воедино, і є тим, що ми називаємо репрезентацією», — вважає С. Холл [10, с. 19]. Він сприйняв також ідею М. Бахтіна про те, що значення ніколи не може бути остаточно зафіксоване і визначається контекстом його використання, а також теза про те, що знак сам стає ареною класової боротьби у зв'язку з тим, що в ньому схрещуються різні наголоси. На основі означеного комплексу ідей С. Холл сформулював власну концепцію дискурсу як процесу «кодування-декодування». У загальному вигляді дослідження культурного явища полягає в послідовному аналізові п'ятьох його складників: «representation» — «production» — «consumption» — «regulation» — «identities». Тобто від фіксації репрезентації до аналізу творення (виробництво культурного продукту), далі — до аспектів споживання, сформованих ним репрезентацій та пов'язаних з цим ідентичностей, нарешті — до проблем регулювання цього явища та пов'язаних із ним процесів зі сторони влади й суспільства загалом; і знову — до репрезентацій. Вочевидь аналіз має розкрити взаємопов'язаність усіх цих складників. Однією зі складових культурних досліджень можна вважати постколоніальні дослідження, у яких наголошено на перформативній сутності «Іншого» в культурі, на практиках його дискурсивного виробництва та репрезентації в різних культурних аспектах публічності, зокрема в медійному.

Зрештою, лише сприйняття понять у процесі їх функціонування, з урахуванням не тільки розмаїття заданих ними смислів, а й конкретних ситуацій їх використання, тобто те, що в сучасній науці називається дискурсом, уможливило встановлення бодай тимчасової відповідності теорії та практики. Категорія «дискурс», яка, можливо, набула поширення завдяки своїй багатозначності та змістовій гнучкості, передбачає суспільну контекстуальність, комунікаційну ситуативність, інформаційну актуальність, інтерпретативність та смислову незавершеність. У науковій літературі дискурс оцінюється як складний комунікативний процес, результатом реалізації якого має бути формування певних змістів, що виникають у соціальному середовищі і легітимізують певний порядок [4]. Дискурсивний аналіз надає можливості звернути увагу на практику сомоописування суспільствами або їх групами.

На наш погляд, дискурс на мікрорівні відображає суттєві характеристики макрокультурної ситуації, що дозволяє розглядати його як спосіб репрезентації культури. У поле зору мають потрапити не стільки формалізовані культурні норми, змістовність яких виявляється в процесі безпосереднього спостереження або описування, а й ті, які є неочевидними, мінливими, позараціональними, але від того не менш дієвими. Отже, предметом уваги, згідно з ідеями Гірца, має бути не лише декларований зміст, а й контекст, який містить інформацію про ті приховані конфлікти, що визначають стереоскопічність соціальної процесуальності культури. Тобто будь-який дискурс можна розглядати як спосіб репрезентації змісту. Правомірність такого підходу підтверджується й концепцією репрезентативної культури Ф. Тенбрука [3]. Репрезентативність культури складається з вірувань, уявлень, світосприйняття, ідей та ідеологій, які впливають на поведінку людей. Звертаючись до поняття «репрезентація» у визначенні культури, він у такий спосіб уможлиблює переосмислення її ролі в соціальній динаміці. Зокрема дослідник вважає, що культура як система значень, символів та цінностей є не стільки відображенням, скільки підґрунтям змін у суспільстві. Самі суспільні зміни відбуваються завдяки змінам культурних значень, які є результатом боротьби ідей та вибору на користь однієї з них. Крім того, між культурою та суспільством існує пряма взаємодійність, яка репрезентується у свідомості й уяві членів спільноти. У методологічному аспекті це надає можливості виокремлювати й аналізувати культури будь-яких груп або спільнот, незалежно від їх місця в соціальній ієрархії. Тобто змістовий діапазон категорії «культура» передбачає можливість його використання як для характеристики мікросоціальних одиниць, так і макросистем.

Зважаючи на все вищезазначене, культурну політику можна вважати принципово конструктивістською практикою, яка передбачає підпорядкування соціально значимих смислів політичній волі та творення певного образу реальності. Тобто культурна політика є не стільки проекцією загальноприйнятого смислу культури, скільки способом її актуалізації. У зв'язку з цим у подальших дослідженнях культурної політики домінуючим має бути не стільки ретроспективно-історичний контекст, скільки проєктивно-політичний.

Список літератури

1. Астафьева О. Н. Культурология: предмет и структура [Электронный ресурс] / О. Н. Астафьева, К. Э. Разлогов // Культурол. журн. — 2010. — № 1. — С. 1–14. — Режим доступа: <http://www.cr-journal.ru/>. — Загл. с экрана.
2. Гирц К. Интерпретация культур : пер. с англ. / К. Гирц. — М. : РОССПЭН, 2004. — 560 с.
3. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие : (учеб. пособие для студентов вузов) / Л. Г. Ионин. — М. : Логос, 1996. — 280 с.

4. Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод : пер. с англ. / М. Йоргенсен, Л. Филлипс. — Х. : Гуманитар. центр, 2004. — 352 с.
5. Костина А. В. Культура: между рабством конъюнктуры, рабством обычая и рабством статуса / А. В. Костина, А. Я. Флиер. — М. : Согласие, 2011. — 680 с.
6. Орлова Э. А. История антропологических учений / Э. А. Орлова. — М. : Аккад. проект : Альма матер, 2010. — 621 с.
7. Флиер А. Культурология для культурологов : учеб. пособие / А. Флиер. — М. : Акад. проект, 2000. — 496 с.
8. Флиер А. Я. Некультурные функции культуры / А. Я. Флиер. — М. : МГУКИ, 2008. — 272 с.
9. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности : работы разных лет : пер. с фр. / М. Фуко. — М. : Касталь, 1996. — 448 с.
10. Hall S. The Work of Representation / S. Hall // Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. — L., Thousand Oaks, New Dehli : SAGE Publications, 1997. — P. 19.
11. Hartle J. A Short History of Cultural Studies / J. Hartle. — London : SAGE Publications Ltd. — 190 p.

Надійшла до редколегії 16.09.2012 р.